

"מה זאת אהבה" נוסח ביאליק

מאניה ביאליק, בת-ישראל מן הנוסח הישן, מעולם לא היתה מרכז עולמו של "המשורר הלאומי". תגובה למאמרו של שמואל אבנרי ("מאניה, הצלת אותי! עתה אוכל לגמור את האגדה" - "תרבות וספרות", 21.9)

זיוה שמיר | 02.10.2012

כשמלאו לביאליק הצעיר עשרים שנה, זמן-מה לאחר שובו "משוט במרחקים" לבית המשפחה שבז'יטומיר, שידכוהו דודיו לבתו של ר' שבח אורבוכ, ידיד ושותף לעסקי העצים. במחיצתו ובמחיצת רעייתו התגורר ביאליק רוב ימיו, תחילה בבית החותן ואחר כך בבית ביאליק. העובדה שביאליק כתב על מהדורת תרפ"ג הקדשה "למאניה בת ר' שבח אורבוכ" יכולה להעיד על רגשי התודה שרחש המשורר לחותנו, ידידו ותומך גורלו, שהעניק בית חם ויציב ליתום כמוהו. בשיר "מנגינה לאהבה" שכתב לארוסתו, תיאר המשורר עלמה משכילה היושבת "אל המינים" ומנגנת מנגינות שמימיות.

היתה זו משאלת לב, הרחוקה ת"ק פרסה מן המציאות - דמות אידאלית שלקוחה היישר מהרומאן "שתי הקצוות" של ר"א ברוידס. מאניה אורבוכ היתה בת-ישראל מן הנוסח הישן, וימיה עברו עליה בין התרווד והקלחת לבין צלוחיות המרקחת שהגישה לאורחיו של בעלה המפורסם. ביאליק ביקש אמנם מצערי הסופרים (זלמן שניאור, א"א קבק, אליעזר שטיינמן) שילמדו עברית, אך הם העידו נאמנה כי נואשו מהמשימה שהטיל עליהם "המשורר הלאומי".

זיכרונותיה של מאניה, שאותם סיפרה בידיש ושהתפרסמו בשמה בספרון עברי צנום וקטן, מעידים על מיעוט השגותיה ועל דלותן. היא אינה מספרת בהם דבר על יצירותיו של בעלה, אף אינה מספרת על חוג הסופרים של אודסה שחולל את המהפכה החשובה ביותר בתולדות הספרות העברית החדשה, כי אם על ענייני יום-יום וטפלים ותפלים. מאניה לא היתה אשמה במצבה. זיכרונותיה של קטיה מאן, אשת הסופר תומס מאן, מאכזבים לא פחות. רוב בנות הדור לא למדו כלל, ואי אפשר היה לצפות מהן ליותר.

העובדה שמאניה שיחזרה באוזני בעלה את סיפורי הסבתא שסופרו לה בילדותה בידיש (ומבלי דעת סייעה בידו למצוא אותה תפנית בעלילה שנדרשה לו כדי לסיים את "אגדת שלושה וארבעה", אף יותר מכתבי היד העתיקים שקרא בספריית הבודליאנה באוקספורד), אינה מעידה על הבנתה ביצירתו ועל התמצאותה בה.

בצאתו למסעותיו המרובים (עד עלותם ארצה התגורר ביאליק תקופות ממושכות בגפו בוורשה ובערים אחרות, והשאיר את מאניה במחיצת הוריה), נהג המשורר לכתוב לאשתו מכתבים י תחילה גלויות דואר מצוירות, שעליהן הוסיף שתיים-שלוש מלים ("דרישת שלום מברלין" וכדומה). רק מאוחר יותר, משהתעוררו בה חשדות על יחסו הקריר כלפיה, החל לכתוב לה מכתבים ארוכים, כדי לרצותה. בשלב זה ידע כי כל פיסת נייר פרי עטו תהפוך נחלת הכלל, ומכתביו המאוחרים למאניה כתובים "עם הפנים לאומה".

כל חבריו של ביאליק ניסו להניאו מן הקשר עם הציירת אירה יאן, ויש כעין עדות שמאניה ידעה על הרינונים, אך המשורר ניסה לבטל את חששותיה ולהפיג את המתח שנצטבר בביתו. מן הקונגרס של 1907, שאליו נסע בחברת אירה יאן, כתב ביאליק למאניה מכתב ובו פירט את שמות כל המשתתפים. לא זו בלבד שהצניע את שמה של אירה יאן היטב-היטב, אלא שגם השתדל להפיס את דעת אשתו, ולומר על הציירת ש"היא הזקינה עוד יותר" (הציירת "הזקנה" היתה אז בת 38!).

אחרי הקונגרס כתב לאשתו משווייץ: "אני הולך עכשיו אל הבתולה. אל תיבהלי. הרי זה מין הר גבוה עם שלג שקוראים לו 'יונגפראו'". ניכר שהתגלעו חיכוכים בין בני הזוג, וביאליק חש לפייס את אשתו ולרצות אותה בכל מיני הערות מבדחות, שיגרמו לה קורת רוח.

מה היה יחסו של ביאליק כלפי נישואיו? הצייר חיים גליקסברג, שצייר את דיוקנה של מאניה ביאליק, הביא מפיה את הסיפור הבא: "יום אחד, כבר אחרי שהתארסנו, הוא מציגני בגן העיר בז'יטומיר בפני מכרו, ושוכח את... שמי". לא אחת סיפר ד"ר בהומור המסתיר אולי איזו משאלת לב סמויה, כי בצאת עגלת המחנות אל מקום החופה, הוא כמעט ונשכח מאחור. באיגרת כמו-אוטוביוגרפית שכתב לקלזנר, שבה (כביצירתו) התיך את סיפור חייו האישי עם סיפור חייו של עמו, לאחר שתיאר כל ספר שקרא וכל תגרת רחוב שאליה נגרר, הפטיר ביושב: "ומקץ חצי שנה הייתי לאחד משלהם לגמרי ד נשאתי אשה". משפט לקוני זה, המעיד על האי-נחת שלו מנישואי שידוך בכלל, ומנישואיו שלו בפרט, כלול בתיאור שיבתו של המשורר מאודסה אל עירו הקטנה. כאן כתב ביאליק על "ריח המוות" שנדף מכל פינה, ועל אחד מקרוביו שניגש אליו, טפח על שכמו ואמר בשחוק: "סוף-סוף שבת אלינו"... כלומר: מעתה אחינו אתה, אחד משלנו. ומקץ חצי שנה הייתי לאחד משלהם לגמרי - נשאתי אשה".

תמונות חיי הנישואים שבסיפוריו (ובמיוחד בסיפור הגנוז "הסתכלות והתבוננות לזכרון", שהתגלה לי לא מכבר בארכיון ביאליק), אינן משובבות נפש כל עיקר. תמונות עגומות עולות גם ממסמכים חוץ-ספרותיים שמלמדים על רגעים שאינם אידיליים כל עיקר, על רגעים שאש זרה של חיי תופת היבהבה מבעד לבקיעים והעידה על התהום שנפערה בין בני הזוג.

באחד ממכתביה קורעי הלב לבעלה זעקה לפניו מאניה במר לבה, ביידיש כמובן, שאילו הכה אותה, ניחא; אלא שהוא מתעלל בה התעללות רוחנית ומכנה אותה בשמות גנאי כגון "בהמה" (כזכור, כך מכנה גיבורו הוולגרי של ביאליק, אריה "בעל גוף", את חנה אשתו ההמונית, בת הקצב), ועל כך אין היא יכולה למחול לו. וגם הוא שלא כתב על אשתו במישורין, גילה באחד משירי הבוסר שלו משנת נישואיו הראשונה את המתרחש בלבו. הוא תיאר את עצמו כ"כרוב עם נחש דר בכפיפה אחת", והצירוף מעלה את מאמר חז"ל "אין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת" (יבמות ק"ב, ע"ב), המרמז על מגורים בצוותא חדא עם אשה רעה.

מוזר, אך מימרה מיזוגנית זו עלתה בתודעתו זמן קצר לאחר נישואיו. באותו מכתב קורע לב ששיגרה אליו מאניה, בלא גינוי פתיחה וחתומה, הזכירה לבעלה כי זמן קצר לאחר החתונה העירה לו שהוא מתהולל כשיכור, ובעקבות גערטה בו הוא לא דיבר אתה יום שלם.

לעומת זאת, היו גם רגעי חסד. כשראה ביאליק את תמונת דיוקנה של מאניה מתנוססת בסדנתו של הצייר חיים גליקסברג אמר: "צר לי שלא ציירו אותה לפני שלושים שנה. היא הייתה אז בעלת גוף עדין מאוד ושערות יפות להפליא. (...) והעיקר היא אמיתית וצנועה. אין בה מן ההתנפחות המציינת לרוב את הנשים של אנשי שם". כל העדויות מעידות שאם עלו בו פה ושם הרהורי עבירה, הוא מעולם לא שקל ברצינות לעזוב את הבית ולערער את מעמדו כ"משורר לאומי", שכל עיני העם נשואות אליו.

בעת פרשת חיה פיקהולץ (סטודנטית שסייעה לביאליק בלונדון, וקיבלה מידו בתמורה כעין "מכתב אהבה"), כתב המשורר לאשתו מכתב המשקף את האמת על מערכת יחסיהם בכל מורכבותה רבת הסתירות. לפי ספר איגרות ביאליק למאניה (איגרות שנכתבו במקורן ביידיש, תורגמו על ידי י"ל ברוך ויצאו לאור על ידי י"ד ברקוביץ), כתב ביאליק למאניה בסתיו תרצ"ב (סוף 1931), בתקופת מסעו לקהילות פולין למען "הספר העברי":

"את מכתבה של (...) עם תמונתה ששלחת לי, קיבלתי. את זה יכולה היית להניח בשלום על שולחני עם שאר מכתבים, המתקבלים בשבילי בתל-אביב, עד שובי הביתה. ואולם משער אני, שעשית זאת בכוונה, לשם תוכחה. רואה אני זאת גם מתוך כך שצירפת למכתב רק מלים אחדות בלא חתימתך. משמע, שעדיין לא עלה בידי להוכיח לך, שכל חשדותייך שווא הם ואין להם יסוד. מה אוכל אפוא לעשות, מאניטשקה? לא הייתי מעלה מעולם על דעתי, שלאחר חיים משותפים במשך ארבעים שנה כמעט, תכירי את בעלך כל כך מעט. אני נשבע לך בחיי, בחייך, היקרים לי מחיי, ובחיי הורינו היקרים י שלא אירע שום דבר, שיש בו כדי לתת לך את הרשות לחשוב עלי ככה. יש שאני מצער אותך בפנייך, ואולם כשאני רחוק ממך, אין אני מוכשר לעשות דבר קטן שבקטנים, העלול לעלול אותך. להפך, כל מה שהרבינו לחיות יחד, כך גדולה התחברותי ומסירות נפשי אליך. אלוהים הוא היודע כי אני אומר זאת לא כדי להניח את דעתך, אלא באמת ובתמים. האומנם לא הבינות זאת בעצמך?"

דומני שגם קורא שאינו עוסק בחקר הספרות בכלל, ובחקר ביאליק בפרט, יכול להבין כי מאניה חשדה וקינאה, ביאליק ריצה ופייס, הוא אהב אותה והצטער על שגרם לה צער, אך היא מעולם לא היתה מרכז עולמו - לא כאשר ישב בוורשה הרחק ממנה ומהוריה, ולא כשבנה בית בארץ-ישראל. פרשת אירה יאן, לעומת זאת, המשיכה להעיק על לבו, ולהזין את יצירתו ללא הרף עד יומו האחרון. למעקב אחר עקבות הפרשה ביצירת ביאליק, לסוגיה ולתקופותיה, ולא לשום דבר אחר, מוקדש ספרי "לנתיבה הנעלם". מי שמנסה למצוא בו דברים אחרים, בין בשוגג ובין במזיד, מעיד על עצמו שיש לו ליקויים בהבנת הנקרא.

כך, למשל, התברר לי מארכיון ביאליק, ששירו "לנתיבך הנעלם" על הפרידה מאירה יאן, נכתב לא בשנת 1907, כפי שחשבו כולם וכפי ששובץ בכתבי ביאליק, אלא למעלה מעשרים שנה מאוחר יותר, בערוב יומו של המשורר, כעשור לאחר מותה של הציירת.